

վում էին մինչև այդ չկիրառված տաշման, ռետուշի և գայլիկոնեկու եղանակով: Մեծ զարգացման էր հասել եղջյուրի մշակությունը:

Դատելով կայաններում հանդիպող մշակույթի մնացորդներից, դրանց բնակիչները եղել են ճարպիկ ու քաջ որսորդներ, որոնք բացի խոշոր կենդանիներից, ջրային թռչուններ (բադ, սագ և այլն) ու ձկներ են որսացել:

Ձկնորսությունը կարևոր տեղ է գրավել մեզոլիթի մարդու տնտեսության մեջ: Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ էին ձկներով: Մեծ նշանակություն են ունեցել թակարդները, ցանցերը, քարե ծանրոցները, ուռնու ճյուղերից հյուսված կողովները¹⁵:

Մեզոլիթյան դարաշրջանի բնորոշ գծերից մեկն էլ փայտամշակությունն էր, որի զարգացումը կապված էր ջրային թռչուններ ու ձկներ որսալու անհրաժեշտության և, առաջին հերթին, լաստերի օգտագործման հետ: Լաստերը պատրաստում էին ծառերի բնից: Երևացին նաև առաջին փորված մակույկները: Մակույկները հաճախ փորվում էին կրակով: Հավանաբար կրակը լայնորեն կիրառվել է նաև թիեր պատրաստելու համար, տեգերի ծայրերը սրելու և ամրացնելու ժամանակ և այլն¹⁶: Փայտի մշակումը զարգացել էր քարե գործիքների նոր տիպերի (փոքր կացիների, գրերի, փայտամշակման այլ գործիքների) երևան գալուն համընթաց: Սկզբում այդ գործիքները կոպիտ էին ու անկատար: Դրանք սովորաբար կոշվում են մակրոլիթներ (մեծ քարեր): Մակրոլիթների երևան գալը նախադրյալ էր հանդիսանում քարե գործիքների նոր ձևերի ու տեխնիկայի տարածման համար, որ բնորոշ է նոր քարի դարի՝ նեոլիթի ժամանակաշրջանին:

Ուշ մեզոլիթի մարդիկ, տնտեսության մեջ օգտագործելով ոսկորը և եղջյուրը, թողել են մեզ իրենց արվեստի օրինակները: Վերին պալեոլիթի մարդկանց նման նրանք նախշել են իրերը, ոսկրե գործիքները, տեգերի կոթերը, սլաքները և այլն¹⁷:

Հետսառցային ժամանակն իր հետ բերեց շատ նորություններ՝ հին ցեղերի բնակեցում ֆիզիկա-աշխարհագրական տարբեր գոտիներում, քարի մշակման նոր եղանակներ, որսորդություն՝ նետի ու աղեղի օգնությամբ, կենդանիների ընտելացման առաջին նշաններ, իսկ հավաքչությունը նախադրյալներ է ստեղծում ապագա հողագործության առաջացման համար: Հայաստանի տերիտորիայում բնակվող հին ցեղերը այս ամենով հասան նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման մյուս փուլին՝ նոր քարի դարին (նեոլիթին):

2. Ն Ե Ո Ւ Ի Թ

Նեոլիթը՝ նոր քարի դարը, ընդգրկում է մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակները: Դա անցման մի կարևոր փուլ է հավաքչությունից ու որսորդությունից դեպի վաղ երկրագործությունը, անասնապահությունն ու նստակեցությունը:

Մինչև այսօր էլ Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթը տակավին քիչ է ուսումնասիրված: Բավարար չափով պարզաբանված չին Հայկական լեռնաշխարհ-

¹⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первообытное общество, էջ 634:

¹⁶ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 46, 53:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первообытное общество, էջ 382, 384, 528, 532:

հի նստակյաց բնակավայրերի առաջացման ժամանակը, պատմական միջավայրն ու բնական այն հանգամանքները, որոնց մեջ պետք է զարգանային տնտեսության նոր, առաջավոր ձևերը, թեև կուտակվել է նեոլիթյան ժամանակաշրջանին վերաբերող որոշակի նյութ, որ հնարավորություն է ընձեռում նախնական ուսումնասիրության ենթարկելու նշված շրջանի հուշարձանները, նրանց տերիտորիալ և ժամանակագրական սահմանները և մի շարք այլ հարցեր:

Բնական պայմանները — Հայկական լեռնաշխարհում նեոլիթի ժամանակ կլիման ավելի խոնավ էր ու տաք, քան այժմ: Հայաստանի ընդարձակ տարածություններում ջուրը շատ էր, լճերը՝ մեծ ու խոր: Այնտեղ, ուր այժմ ամալի է, խոտավետ էր, ծածկված անտառներով ու թփուտներով¹⁸: Կային եղջերուներ, վայրի ցուլեր, այծյամներ, քարայծեր, վայրի ոչխարներ և այլն: Ներկայիս անջուր լեռներում, որոնք շրջապատում են դաշտավայրերը, նոր քարի դարում գետակներ էին հոսում, անտառներ ու բարձր ծառեր աճում: Գետերը ավելի լայն էին ու ջրառատ. գետերի ափերին մարդիկ զբաղվում էին ձկնորսությամբ. ձուկը առատ էր: Մացառուտներում, անտառներում ու թփուտներում բույն էին դնում թռչունները, կային բազմաթիվ կենդանիներ: Զարմանալի չէ, որ որսորդների թափառական խմբերը ոչ միայն լեռներում քարայծերի ու եղջերուների որսով էին զբաղվում, այլև իջնում էին դեպի դաշտավայրերն ու գետափները թռչուններ ու վայրի խոզեր որսալու: Ամռանը նրանք ետ էին դառնում լեռները, ուր կար հարուստ որս: Արարատյան հովտում կլիման շատ խոնավ էր և նպաստավոր վաղ բնակության համար: Մարդիկ Արարատյան և Հայաստանի այլ դաշտավայրերում սկսել են բնակվել միայն այն ժամանակ, երբ լիովին տիրապետել են նեոլիթյան տեխնիկային, անցել կենդանիների ընտելացմանը և կուլտուրական բույսերի մշակմանը:

Նոր քարի դարի մշակույթի ընդհանուր գծերը — նեոլիթյան ժամանակաշրջանն ամենից առաջ բնորոշվում է քարե գործիքների պատրաստման տեխնիկայի բարելավմամբ¹⁹: Պահպանելով ու կատարելագործելով քարի ու ոսկրի մշակման նախնական եղանակները, նեոլիթյան գործիքները դառնում են առավել կատարյալ, երևան են գալիս օբսիդիանե մեծ շեղբեր, հղկված քարե գործիքներ ու զենքեր: Նախամարդու ձեռքին բացառիկ կարևոր գործիք է դառնում քարե կացինը, որի օգնությամբ վերամշակվում են ծառերը, կառուցվում փայտե ծածկով տներ, պատրաստվում լաստեր, մակույկներ, սալակներ: Օգտագործելով քարի մշակման նոր տեխնիկան, մարդը սկսում է օբսիդիանի հետ միասին լայնորեն օգտագործել նաև դժվարությամբ մշակվող, առանձնապես ամուր քարատեսակներ՝ մարմարը, բազալտը, նեֆրիտը. լայնորեն կիրառվում են քարի մշակման այնպիսի նոր ձևեր, ինչպիսիք են սղոցումը, գալլիկոնումը և տաշումը: Օգտվելով այդ տեխնիկայից, նեոլիթյան մարդը հեշտությամբ կարողանում է քարին տալ ցանկացած ձև: Դրա հետևանքով առաջանում են նոր, նախկինում անհայտ գործիքներ, սկզբում հավաքչության, իսկ հետո՝ հողա-

¹⁸ Տե՛ս Ա. Լ. Քախաբյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 5—47: Ինչպես նաև С. К. Даль, Позвоночные животные прибрежной полосы оз. Севан и изменение их группировок в связи со спуском водоема. «Зоологический сборник» АН Арм. ССР, вып. VII, 1950, էջ 5—51:

¹⁹ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 50—51, 54:

գործության համար. քարե բրիչներ փայտի կոթով, աղորիքներ, սանդեր, վարսանդներ և այլն, Ծաղկման է հասնում գործիքի մակերեսի երկկողմանի մշակման տեխնիկան: Ամենուրեք տարածվում են նոր տիպի նետի բազմազան ժայրեր, որոնք մշակված են երկկողմանի ռետուշով:

Հսկայական նշանակություն ունեցավ կավե ամանների գյուտը, որը թույլ տվեց մարդուն բարելավել մթերքներ պատրաստելու եղանակները և ընդլայնել սննդի տեսակներն ու դրանց պահպանումը: Կավե ամանների պատրաստումը նեոլիթի նույնպիսի բնորոշ առանձնահատկություններից է, ինչպիսին էլ քարե գործիքների հղկումը:

Սակայն ամենաէականն ու կարևորը բուն տնտեսության մեջ կատարված փոփոխություններն էին: Որսորդությունից, ձկնորսությունից և հավաքչությունից բույսերի մշակմանն ու կենդանիների ընտելացմանն անցնելը հիմք հանդիսացավ նախնական հողագործության և անասնապահության հետագա զարգացման համար: Հին որսորդները նեոլիթի ժամանակ, իրենց նախնիների համեմատությամբ, խոշոր հաջողությունների հասան. մեծ չափով զարգացան նետն ու աղեղը՝ որսորդական պլանավոր զենքը: Զարգացած նեոլիթում նետաձգության արվեստը (հեռաձգությունը) հասնում է աննախընթաց կատարելության: Նեոլիթի մարդը ոչ միայն կատարելագործեց նետ ու աղեղը, սովորեց տարբեր միջոցներով, այդ թվում՝ թակարդներով կենդանիներ որսալը, այլև ստեղծեց միսը, կաշին, ոսկորը, եղջյուրը օգտագործելու շատ նոր եղանակներ:

Հին հավաքիչները հիանալի ուսումնասիրել էին իրենց շրջապատող բնական աշխարհը: Նրանք շատ օգտակար դիտումներ ու հայտնագործություններ էին արել և կարող էին սննդամթերքի համար բազմաթիվ բույսեր օգտագործել: Այգուհանդերձ, որսորդական այս ցեղերի կյանքը զգալի չափով կախված էր բնության քմահաճույքներից: Մթերքների կարճատև առատությունից հետո ամիսներ շարունակ սով էր լինում և հաճախ որսորդ ու ձկնորսական ցեղերի գոյությունը վտանգի տակ էր դրվում: Երկրագործության ու անասնապահության սկսվող նոր դարագլուխը ավելի ապահով դարձրեց մարդկային կուլիկտիվների կյանքը:

Հողագործության և անասնապահության ծագումը — Հայկական լեռնաշխարհի որոշ ցեղեր դեռ քարի դարում, օգտվելով բարենպաստ բնական պայմաններից, հավաքչությունից անցան հողագործության և որսորդությունից՝ կենդանիների ընտելացման: Դա մի նոր կարևոր քայլ էր բնության դեմ պայքարելու անգործությունից անցնելու դեպի բնության ուժերին իշխելը, որն իր հետևից մի շարք առաջընթաց փոփոխություններ բերեց մարդու կյանքում, նրա աշխարհայացքում, հոգեբանության և հասարակական հարաբերությունների զարգացման մեջ²⁰: Առաջին հողագործների պայքարը բնության դեմ՝ կուլիտ ու պարզ գործիքներով դյուրին չէր, հսկայական ջանքեր էին պետք հողը բրիչով կամ փայտով փորելու, ցողունները կտրելու և աղորիքով տրորելու համար: Բայց աշխատանքի արգասիքը՝ որպես հատուցում, որոշ չափով ապահովում էր մարդուն: Առաջին հողագործները ընտելացրին կենդանիների հիմնական տեսակները, որոնց վայրի նախնիները կային Հայկական լեռնաշխար-

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

հում: Ընտանի կենդանիների բուծման հետքերը դժվարությամբ են որոշվում: Այդ հարցերի ուսումնասիրման գլխավոր աղբյուրը կենդանիների ոսկորների մնացորդներն են, սակայն մեծ ժամանակ էր հարկավոր, որպեսզի, վայրի կենդանիների համեմատությամբ, նկատելիորեն փոխվեր ընտանի կենդանիների ոսկորային կազմությունը: Համեմայն դեպս, շատ հավանական է, որ կովը, ոչխարը, այծը և խոզը նեոլիթյան Հայաստանում ընտելացվել են մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակներում²¹:

Հայաստանի առաջին հողագործները սկսվում օգտագործում էին ընտանի կենդանիների միսը, կաշին, բուրդը և ապա նաև կաթը: Հողագործությունն ու անասնապահությունը նպաստեցին բնակչության աճին: Նրկրագործության զարգացման համար առանձնապես նպաստավոր էին Հայկական լեռնաշխարհի հովիտները: Դեռևս մեզոլիթի վերջում որոշ ցեղեր բնակություն են հաստատում Արարատյան դաշտավայրում, Արաքսի, Արածանիի և Հայաստանի մյուս մեծ ու փոքր գետերի բերրի հովիտներում: Հենց այս հովիտներում, որոնք միմյանց մոտ էին, ինչպես մի շղթայի տարբեր օղակներ, ամենից վաղ, արդեն մ. թ. ա. VII—V հազարամյակում ծագեցին տնտեսության մշակութային նոր ձևերը:

Հիմքեր կան պնդելու, որ Հայաստանը կուտուրական բուլսերի և, առհասարակ, հողագործության ու անասնապահության նախահայրենիքներից մեկն է: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված հացահատիկի ու կենդանիների մնացորդները, այլև մինչև այսօր Հայաստանում պահպանվող կենդանիների՝ այծի, ոչխարի և հացաբուլսերի՝ ցորենի ու գարու վայրի տեսակները: Հավանական է, որ պրիմիտիվ հողագործությունը սկզբնապես ծայր է առել նախալեռնային գոտում, ուր անձրևների առատությունը լավ բերք էր ապահովում հատկապես անջրդի տարածություններում, ինչպես նաև գետաբերանի մոտի և գետախորշերի հողամասերում, որոնք առանձնապես բարեբեր էին դառնում գարնանը հորդացած գետերի ու գետակների բերած տիղմերի շնորհիվ:

Հայաստանի առաջին հողագործական, անասնապահական բնակատեղիները— նեոլիթյան մշակույթի հուշարձաններ երևան են եկել ու մասամբ ուսումնասիրվել վերջին տարիներում, գերազանցապես Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում²²: Այդ հուշարձանները որոշակիորեն կապվում են Կիլիկիայի, Վերին Միջագետքի, Ասորիքի, Պաղեստինի, Փյունիկիայի նեոլիթյան մշակույթի հայտնի հնավայրերի հետ: Հիշյալ հուշարձանների ժամանակագրական և տերիտորիալ աղբյուրների հետ կապված բազմաթիվ հարցեր թույլ են լուսաբանված գերազանցապես այն պատճառով, որ Հայաստանի նեոլիթյան հուշարձանների բացարձակ թվագրման հարցը առայժմ լուծված չէ: Նրանց բացարձակ թվագրման համար էական նշանակություն ունեն Առաջավոր Ասիայի նեոլիթյան մի շարք բնակավայրերի ժամանակագրական տվյալները, որոնք ստացված են ռադիո-ածխածնային մեթոդի օգնությամբ:

21 Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 127:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133—150:

Մաշտոցի բլրի և Կղզյակ բլրի նեոլիթյան տիպի նյութական մշակույթ է հայտնաբերված Մերսինի Յուժուկ-Թեփե կոչվող բազմաշերտ հուշարձանում: Այդտեղ շերտերի հաստությունը անցնում է 10 մետրից և նրանցից ամենաստորինը թվագրվում է մ. թ. ա. 6600 թվականով²³:

Տերտերի ձորի, Սև բլուր I-ի ու նեոլիթյան բնակատեղիները կապված են Հաջիլարի շերտերի հետ, որի տարիքը չի անցնում մ. թ. ա. 4976 թվականից²⁴: Այս հուշարձանների հետ ժամանակագրական աղերսներ ունեն Փոքր Ասիայի (Չաթալ-Հույուկ—6500, Կիզիլ-կայա) և Հյուսիսային Միջագետքի (Հասունա, Կալա-աթ-Ջարմո) բնակավայրերը: Հասունայի բնակատեղին ռադիո-ածխածնային մեթոդով թվագրվում է մ. թ. ա. 5600±250, իսկ Կալա-աթ-Ջարմոյի բնակատեղին՝ մ. թ. ա. 5707±320, այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 5400 թվականով²⁵:

Այսպիսով, մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներում Արագածի հարավ-արևմուտյան լանջերին և Արարատյան դաշտավայրում արդեն գոյություն ունեին նեոլիթյան բնիկների մշտական բնակավայրեր, որոնք գտնվում էին իրար մոտ՝ Արարատյան դաշտում ու նախալեռներում, և միմյանց հաջորդող մշակութային փուլերի առանձին օղակներ կազմում՝ սկսած վաղ նեոլիթից մինչև պղնձե-քարեդարյան հուշարձանների շրջանը:

Սրանցից ամենահինը Ջաղանների մոտի բնակավայրն է (Թալինի շրջան), որի բնակիչները շարունակում էին զբաղվել հավաքչությամբ և պատկերացում չունեին կենդանիների ընտելացման, բուծման ու բույսերի մշակման մասին: Սրանք գտնվում էին ուշ մեզոլիթից վաղ նեոլիթի անցման աստիճանի վրա:

Բառոթի բնակատեղիի (Թալինի շրջան) բնակիչների մշակութային կյանքում և տնտեսության մեջ կատարվել էին նշանակալից փոփոխություններ: Հավանաբար մ. թ. ա. VI հազարամյակի վերջում նրանք այլևս իրենց նախորդների քարայրային կյանքով չէին ապրում: Այս բնակատեղիում հայտնաբերվել են բնակարանների հետքեր, որոնց շրջակայքում ռետուշված մակերես ու սայրեր ունեցող նոր խոշոր գործիքների հետ միասին առաջին անգամ հանդիպում են աննախը, հասարակ ավազի և դարմանի խառնուրդով պատրաստված խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև ոսկրե ասեղներ ու հերուններ:

Կարևոր է նշել, որ Բառոթում, ինչպես նաև Ջաղայի մոտի բնակատեղիում, պարզորոշ ներկայացված է վաղ երկրագործությունը, որի համար դեռևս բնորոշ էին հացահատիկի վայրի տեսակները: Պետք է ենթադրել, որ նշված ժամանակաշրջանում պրիմիտիվ երկրագործություն է առաջացել Հայաստանի նաև այլ վայրերում:

Բառոթի և Ջաղայի մոտի բնակավայրերի, ինչպես և Արտինի նեոլիթյան կայանի բնակիչների քարի մշակման տեխնիկայում պահպանվել էին հեռավոր անցյալի ավանդույթները: Նրանք առաջվա նման մշակում էին օբսիդիանե մանր եռանկյունիներ, ծակիչներ, քերիչներ: Վաղ նեոլիթի վերջում սկսում են լայնորեն օգտագործել քարե խոշոր շինվածքներ, որոնց պատրաստումը պա-

²³ Առաջվոր Ասիայի վերաբերյալ տեղեկությունները բաղված են Մ. Մ. Ефименко, Неолитический Мерсин, СА, 1959, № 1 հոդվածից, էջ 291—299:

²⁴ J. Mellaart, Excavations at Haçilar, AS X, 1960, էջ 33—75, տե՛ս նույն հեղի-նակի Early Cultures of the South Anatolian Plateau, AS XI, 1961, էջ 159—177:

²⁵ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, 1961, AS XII, 1962, էջ 41—111:

հանջում էր նոր, նեոլիթյան եղանակներու Հղկել են կացիներին, մուրճերին, քարե աղորիքներին, սանդերի ու հավանքների մակերեսը, ռետուշել օբսիդիանե խոշոր շեղքերի և նետի սլաքների մակերեսն ու եզրերը: Արտին լեռան նեոլիթյան կայանները պատկանում են ընդհանուր առմամբ նախակերամիկական շրջանին, որոնց բնակիչներին հայտնի չէր կավից ամաններ պատրաստելու արվեստը: Հայաստանի վաղ նեոլիթի բնակատեղիների կավագործության մեջ ամենակարևորը յուրահատուկ տաշտերի կամ շաների պատրաստումն էր: Սկզբում հողի մեջ փորում էին փոս, որը ծեփվում էր կավով: Փոսի մեջ կրակ էին վառում և այդպիսով նրա պատերին տալիս էին ամրություն և անջրանցիկություն: Քարե և ոսկրե գործիքների, ինչպես նաև տնտեսական գույքի բարդացումը կապված է Հայաստանի նեոլիթի բնակիչների կյանքի խոր փոփոխությունների, նոր բնորոշ տնտեսաձևերի՝ հողագործության և անասնապահության հետ: Հայաստանի վաղ նեոլիթի բնակավայրերին բնորոշ են վայրի կենդանիների ոսկորները:

Զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանը Հայաստանում — Մ. թ. ա. VI հազարամյակում և V հազարամյակի սկզբում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի կյանքում էական փոփոխություններ են տեղի ունենում, սկսվում և ավարտվում է զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանը: Ավելի լայնորեն են օգտագործվում կուպիտ պատրաստված և վատթրծված կավե ամանները: Հա-

Նոր քարի դար, բրգածե միջուկ. Անի-Պեմզա

յաստանի նեոլիթյան բնակիչների հողագործական ծաղկուն մշակույթն իր ամբողջական տեսքով ներկայացված է Արարատյան դաշտի բնակավայրերով: Նեոլիթյան հողագործները տեղավորվել են այս բերրի հարթավայրում, ինչպես նաև նախալեռներում: Մի անգամ ընտրված այդ տեղերը որպես մշտական բնակավայրեր պահպանվել են հազարամյակներ շարունակ:

Կղզյակ-բլուր բնակավայրում հանգես են գալիս Արարատյան դաշտի առաջին հողագործները: Կղզյակ բարձունքը մի բնակատեղի է, որի ներքին երկու շերտերը պատկանում են ուշ նեոլիթյան ժամանակաշրջանին, իսկ վերինը՝ էնեոլիթին: Կղզյակի բնակիչները գետից ոչ հեռու ընկած այդ բարձունքը ընտրել էին գուցե այն նպատակով, որ ցածում դեռ շատ խոնավ էր և ուզում էին ցանքի համար օգտագործել գետի հեղեղումներից ազատված տերիտորիաները: Կղզյակի նեոլիթյան շերտերում նկատվում է, որ երկրաչափական ձևերի վանակատե մասնը գործիքները հետզհետե անհետանում են, երևան են գալիս սարբեր քարատեսակներից պատրաստված խոշոր շեղբերն ու առաջին հղկված կացինները: Համեմատաբար մեծ թվով են ներկայացված կավե ամանների մնացորդները: Որսորդությունը առաջվա նման կարևոր դեր էր կատարում տնտեսության մեջ: Բնակավայրում գտնվել են ոչ միայն լավ պատրաստված օբսիդիանե ներդիրներ, նաև ծայրեր և մեծ չափի աղորիքներ ու սանդեր, այլև քարե ուրիշ գործիքներ, խոշոր շեղբեր, դանակներ, սրածայրեր և այլն:

Հին զբաղմունքները այլևս որոշիչ չէին Արարատյան հովտի նեոլիթյան բնակիչների կյանքում: Նեոլիթի բնակավայրերի պեղումների ժամանակ կայծքարի և վանակատե սղոցների հետ՝ կուլտուրական բույսերից գտնվել են ցորենի հետքեր և գարու այրված հատիկներ²⁶: Ուրեմն Հայաստանի նեոլիթի բնակիչները ցանել են գարի ու ցորեն, որը հնձել են կայծքարի ներդիրներից կազմված մանգաղով: Հողը մշակել են քարե քրիչով, թեև բացառված չէ, որ նրանք ցանին առանց նախապես հողը մշակելու, հեղեղումից առաջացած գետատիղմի մեջ: Պետք է ենթադրել, որ հացահատիկը ոչ միայն հնձել են, այլև ձեռքով փետել: Գտնված նշանակալից թվով սղոցիկները եղել են մանգաղի ներդիրներ: Հացահատիկը աղացել են աղորիքով, հաց թխել, կերակուր եփել: Հողագործությունը լրացվում էր անասնապահությամբ: Ողել են խոշոր եղջերավոր, անասուններ, ինչպես նաև ոչխարի ու այծի հոտեր:

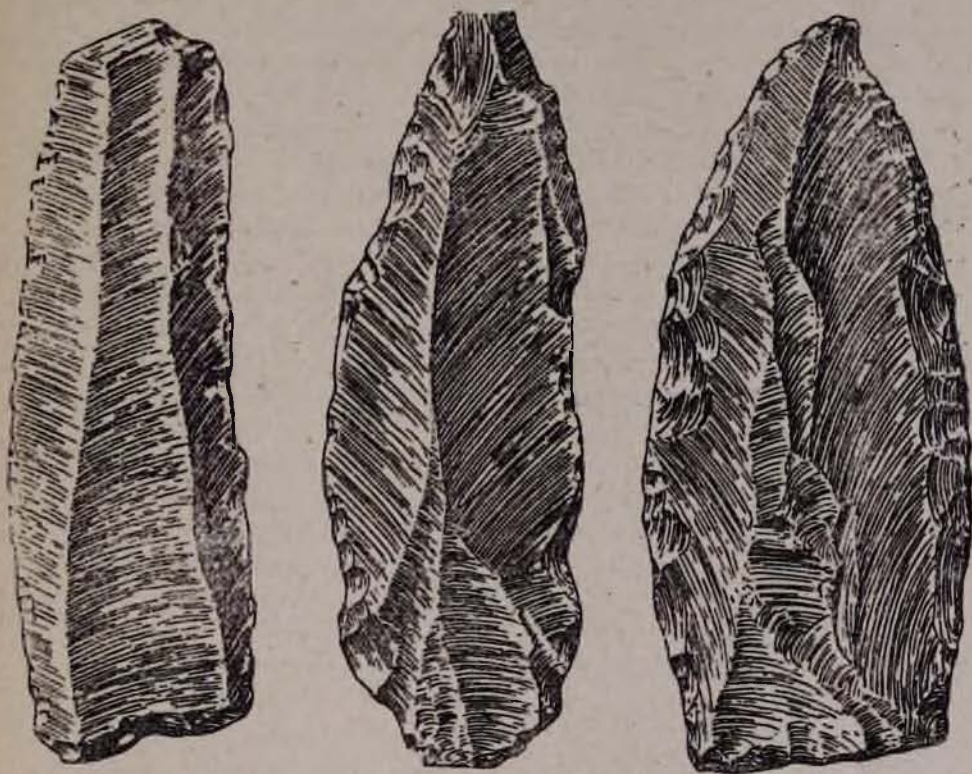
Հողագործական տնտեսությունը որոշեց բնակավայրերի նոր բնույթը: Այժմ այն արդեն որսորդական ճամբար չէր և ոչ էլ սեզոնային կայան, այլ իսկական իմաստով բնակատեղի, որտեղ ապրում է տոհմական համայնքը:

Ուշ նեոլիթի վերջին և էնեոլիթի սկզբներին է պատկանում Տեղեհեի ձոր բնակատեղին: Սրա բնակիչները կառուցում էին մի քանի սենյակներից բաղկացած ճիշտ ուղղանկյուն և կլոր կացարաններ, քարե կամ հում աղյուսե պատերով, կավե սվաղով, ցածր ու նեղ դռներով²⁷: Կացարանները ծածկում էին ծառի ճյուղերից ու եղեգներից հյուսված, ծեփված տանիքով: Սենյակների մի մասը փոքր է՝ 3—4 քառ. մետր հրապարակով. հենց այստեղ են, հավանաբար, պատսպարվել մարդիկ: Կացարանները կառուցված են որոշակի դասավորու-

26 ՏՃ՝ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 140:

27 ՏՃ՝ս նույն տեղում, էջ 143:

Այսպես, միմյանցից որոշ հեռավորության վրա, կարծես կազմելով փողոցներ: Սա արդեն յուրահատուկ բնակավայր է՝ նստակյաց հողագործներին հարմար: Կացարաններին կից բացվել են մառաններ, ուր գտնվեցին պաշարի մնացորդներով և կենդանական ոսկորներով լի ամաններ: Կացարանների ներսում՝ կենտրոնում, կան կավից կամ քարից պատրաստված ոչ մեծ օջախներ: Հայաստանի բնակիչները համեմատաբար բարձր մակարդակի էին հասել նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերում՝ քարի, փայտի, ոսկրի մշակման գործում: Հյուսում էին խսիր, կողով, ձկնորսական ցանց և այլն: Բուսական թելերից տարբեր տիպի կտավներ էին գործում:

Վաղ նոր քարի դարի գործիքներ. Արեգունի բլուր

Առանձնապես առատատնում է կերամիկան: Պատրաստում էին զանազան կավե ամաններ, որոնց մի մասը շատ կոպիտ էր, կավին խառնված էր դարման, մանրացված խեցի և ավազ: Սրանց կողքին հանդիպում է նաև շատ բարակ պատերով, նուրբ ամանեղեն. լայն ցածր գավաթներ՝ կոր կամ հարթ հատակով, կիսագնդաձև ու կիսաձվաձև ամաններ, զլանաձև, վերին մասում նեղացող անոթներ, մեծ կճուճներ՝ կարասների ձևի, նեղ վզով, նախշուն գավաթներ, նեոլիթին բնորոշ գծային կամ կետային երկրաչափական, փորագրված նախշերով՝ եռանկյունիների զուգահեռ գծերով, ելուստային կանթերով և միջանցուկ անցքերով:

վերը նկարագրված բնակավայրերին շատ նման են «Մաշտոցի բլուր», «Աղվեսի բներ» բնակատեղիները, որոնց նախնական նկարագիրը տրված է հնագիտական գրականության մեջ:

Նեոլիթի ժամանակ զարգացած տոհմա-ցեղային կարգը — նեոլիթի արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքը հանդիսացավ այն հիմքը, որի վրա բարձրացան Հայաստանի հին բնակչության հասարակական կառուցվածքի նոր գծերը: Նոր փոփոխությունների էությունն այն էր, որ տոհմերը ավելի սերտորեն էին միավորվում և ամրապնդվում էին նրանց կապերը: Այժմ վերջնականորեն ձևավորվում են ցեղային միավորումները, որոնք իրենցից ներկայացնում են հին տոհմական կազմակերպության զարգացած աստիճանը: Ընդհանուր հնագիտության մեջ այդ մասին են վկայում կենցաղի ու մշակույթի այնպիսի գծեր, ինչպիսիք են՝ մեծ տները, բնակավայրերի բնորոշ ձևերը, մոր պաշտամունքի հետքերը, տոտեմները և այլն: Միայն նյութական մշակույթի հուշարձանները չեն կարող լրիվ պատկերացում տալ այդքան հեռավոր ժամանակաշրջանի ցեղերի կացութաձևի մասին: Այդ թերին մասամբ լրացնում են աղագրական տվյալները այն ցեղերի մասին, որոնք քաղաքակիրթ ժամանակներում դեռ գտնվում էին նեոլիթի մակարդակի վրա: Առանձնապես լավ է ուսումնասիրված հյուսիս-ամերիկյան հնդկացիների (իրոկեզների) ցեղային կառուցվածքը²⁸, իրոկեզները ապրում էին մայրական տոհմերով: Այսպիսի մի քանի տոհմեր միանալով կազմում էին խոշոր ցեղային խմբավորումներ: Ցեղերի ներսում գոյություն ունեցող տոհմային միությունները կազմում էին ֆրատրիաներ (եղբայրություններ): Ֆրատրիաները կազմված էին երկու սկզբնական տոհմերից: Էքզոգամ ամուսնության պայմաններում չէր կարելի ամուսնանալ ֆրատրիայի ներսում: Տարբեր ֆրատրիաները կապված էին ամուսնական կապերով: Հետագայում՝ կապված բնակչության անընդատ աճի, ցեղերի սեգմենտացիայի (ցեղերի տրոհումը նոր տոհմերի) ու ցեղերի նորանոր վայրերում բնակեցման հետ, առանձին տոհմերի թիվն ավելանում էր, թեև նրանք զգալի չափով շարունակում էին պահպանել փոխադարձ կապը: Այդ կապը արտահայտվում էր այսպես. յուրաքանչյուր ցեղ առաջվա նման բաժանվում էր երկու կեսի կամ երկու թևի, բայց յուրաքանչյուր կեսը բաղկացած էր արդեն մի քանի տոհմից, որոնք մտնում էին այս կամ այն ֆրատրիայի մեջ և արդեն կարող էին ամուսնանալ ֆրատրիայի ներսում, բայց ոչ նույն տոհմի սահմաններում: Ամուսնական հարաբերություններում կորցնելով իր կարգավորող նշանակությունը, ֆրատրիան, սակայն, պահպանում էր կազմակերպողի իր կարևոր դերը տոհմական համայնքների ներքին և արտաքին կյանքում: Երկու ֆրատրիաներ կազմակերպում էին ընդհանուր ցեղական տոներ: Տոհմի անդամների մահվան ժամանակ մեռնողի ֆրատրիան մասնակցում էր թաղմանը: Ցեղի մեջ ֆրատրիան միակ զինվորական կազմակերպությունն էր: Ամեն մի տոհմ կռվում էր իր ֆրատրիայի կազմում: Երկու ֆրատրիան կազմում էր մի ցեղ: Յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր տերիտորիան, որը պարփակում էր ինչպես նրա բնակեցրած տարածությունը, այնպես էլ որսորդության ու ձկնորսության սահմանները: Ցեղի մեջ մտնող տոհմերը խոսում էին մի ընդհանուր բար-

28 Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 38:

բառով, Յեղը հաստատում և արձակում էր տոհմերի ընտրած ավագներին: Տոհմական առաջնորդների համացեղային խորհուրդը կարգավորում էր հարաբերությունները նաև այլ ցեղերի հետ: Յեղի գլխին կանգնում էր գլխավոր առաջնորդը: Այդ ցեղային միավորումներից բացի կային ավելի լայն, խոշոր միություններ, որոնք միավորում էին մի քանի ազգակից ցեղեր. սրանք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով ու մի ընդհանուր լեզվով՝ տրոհված ազգակից բարբառների: Այդ տոհմերն ու ցեղերը իրար մեջ կնքում էին դաշինք՝ ավագներից կազմված խորհուրդի միջոցով:

Հայաստանի նորքարեդարյան կայանները տոհմական բնակատեղիներ էին: Դատելով սրանց առատությունից, կարելի է պնդել, որ մեր երկրում ապրում էին բազմաթիվ տոհմեր, որոնց բնակավայրերից էլ կազմվում, ամբողջանում էին ցեղային լոկալ սահմանները:

Նեոլիթյան տոհմական բնակատեղիները աչքի են ընկնում տնտեսության միօրինակ բնույթով: Սակայն երկրի դաշտավայրային մասերում տնտեսության նոր ձևերի ծագումը և զարգացումը ավելի ինտենսիվ էր ընթանում:

Նեոլիթի վերջում զարգանում և հարստանում է նյութական մշակույթը: Առաջադիմում է փոխանակությունը, բարդանում հասարակական հարաբերությունները, անցում է տեղի ունենում մեկուսացված տոհմական համայնքներից դեպի առաջին տերիտորիալ ցեղային միավորումները:

Ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական պեղումները, մ. թ. ա. VI—V հազարամյակները պետք է համարել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի հետագա ժողովուրդների հիմքում ընկած էթնիկական խմբերի կազմավորման սկիզբը:

Մ. թ. ա. V հազարամյակի կեսերին Հայաստանում ավարտվում է հին որսորդների, հավաքիչների ու նախնական երկրագործների տիրապետության ժամանակաշրջանը: Հայաստանի բնակչությունն անցնում է պատմամշակութային նոր ժամանակաշրջանի՝ վաղ մետաղի ժամանակին՝ պղնձեքարեդարյան մշակույթին (էնեոլիթին):